

УДК: 811.161.2'371

О.В. Юрченко

Мелітопольський державний
педагогічний університет
імені Богда Хмельницького,
м. Мелітополь

**ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНИХ ТА
НАЦІОНАЛЬНИХ ФОРМ МИСЛЕННЯ У ЇХ ВІДНОШЕННІ ДО МОВИ**

У статті висвітлюється проблема співвідношення форм мови і форм мислення. Виокремлюються два типи форм мислення – загальнолюдські логічні форми, що виражаються за допомогою універсальних мовних форм, і національні семантичні, відтворювані національними граматичними формами.

Ключові слова: мова, мислення, мовні форми, логічні форми.

**ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ЛОГИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ И
НАЦИОНАЛЬНЫХ ФОРМ МЫШЛЕНИЯ В ИХ ОТНОШЕНИИ К
ЯЗЫКУ**

Юрченко А.В.

В статье освещается проблема соотношения форм языка и форм мышления. Разграничиваются два типа форм мышления – общечеловеческие логические формы, выражаемые с помощью универсальных языковых форм, и национальные семантические формы, воспроизводимые национальными грамматическими формами.

Ключевые слова: язык, мышление, языковые формы, логические формы.

**STUDYING ASPECTS OF LOGICO-SEMANTIC AND NATIONAL
THINKING FORMS AS FOR THE LANGUAGE**

Yurchenko A.V.

The article describes the problem of language correlation and thinking

forms. There two separate types of thinking forms – common logical forms, expressed through the universal language forms, semantic and national forms, implemented in grammatical forms.

The problem of common logical thinking forms (correlation) and national semantic forms, determined by the peculiarities of language grammatical structure is one of the central problems not only in theoretical linguistics (philosophy of language), but in the whole philosophy, logics, psychology and semiotics, sociology. These correlations define the existence of metalinguistic areas – logical, psychological, semiotic, contensive. Logical area is one of the most influential although it is not consistent in metalinguistics – studying of word and sentence logical aspects, concept and meaning correlation, sentence and sense correlation.

In recent decades, the logical aspect is actualized by learning the main aspects of lexico-semantic categories and groups of words. Logical metalinguistics focuses on numerous situations of incongruity as for logical and language forms. The presence of interrogative, exclamatory and composite sentences stimulates the search for appropriate forms of thinking. Consequently, new terms are actualized: logical phrase that combines together sense with question like logic phrase; logical and psychological senses, where one of the sense components is verbalized (predicate or subject).

Key words: language, thinking, language forms, logical forms.

Проблема співвідношення загальнолюдських логічних форм мислення і національних семантичних, зумовлених особливостями граматичного ладу мови, є однією з центральних проблем не лише теоретичного мовознавства (філософії мови), а й філософії в цілому, логіки, психології, семіотики, соціології [2, 4, 7, 8, 9]. Саме ці зв'язки визначають існування основних менталінгвістичних напрямів – логічного, психологічного, семіотичного, контенсивного. Аналіз праць вітчизняних мовознавців (А. Зеленька, М. Кочергана, С. Семчинського та ін.) засвідчує, що логічний напрям – найбільш впливовий, хоч і неоднорідний у менталінгвістиці – це вивчення

логічного у слові та реченні, співвідношення поняття зі значенням слова та судження з реченням [2, с. 263].

Упродовж останніх десятиліть логічний аспект актуалізується при вивченні лексико-семантичних розрядів та груп слів [9, с. 6]. Логічна менталінгвістика приділяє увагу також непоодиноким випадкам незбіжності логічних форм і мовних. Як слушно зауважує А.С. Зеленько, наявність питальних, окличних, а також односкладних речень стимулює пошук відповідних форм мислення: «В.П. Чесноков каже про нову логічну одиницю – логічну фразу, що об'єднує судження з питанням як її логемним різновидом; В.В. Бабайцева – про логіко-психологічне судження, у якому вербалізованим виявляється один із компонентів судження (предикат чи суб'єкт)» [2, с. 263].

Уперше якісні відмінності між процесами мислення і матеріальними явищами були намічені софістами. Платон виділив головну ознаку мислення – ідеальність („особливий світ ідей”) як головну ознаку реальності, що складає зміст мислення. Платон вважав, що для всього космосу розум є визначальним, джерелом гармонії, „силою, здатною адекватно мислити саму себе”. І хоч еволюція поглядів на мову і мислення пройшла тривалий шлях через античну філософію (свідомість поєднувалась із розумом), християнство (за Августином – все знання – в душі, яка живе і рухається в Богові), матеріалістичні традиції епохи середньовіччя (Ібн Сіна, Дунс Скотт, який висунув учення про те, що матерія мислить), – і до сьогодні ця проблема залишається актуальною і невичерпною.

Безперечною заслугою відомого вітчизняного мовознавця Олександра Опанасовича Потебні є те, що він розглядав граматичні форми мови передусім з боку їх семантики, тобто як втілення фактів думки. При цьому у своїй праці “Записки з російської граматики” вчений обґрунтовано кваліфікує їх значення як формальні, пов'язані з формою думки, а не її конкретним змістом. “Граматична форма є елементом значення слова і однорідна з його речовинним значенням” [7, с. 39]. “Граматична форма ... зі

своєї появи і у всі наступні періоди мови є значення, а не звук. Формальність мови полягає в існуванні в ній спільних розрядів, за якими розподіляються окремих зміст мови, одночасно зі своєю появою в думці”, – підкреслює вчений [7, с. 61].

Оскільки ж граматичні форми, як і їх системи в цілому, мають певну специфіку в кожній конкретній мові, то “мови, – за справедливим твердженням О.О.Потебні, – різняться між собою не однією звуковою формою, але й всім ладом думки, що виражається в них”. Разом із тим мовознавець, спираючись на багатовіковий досвід вивчення форм мислення логікою і на власні спостереження, цілком доцільно розглядає логічні форми як загальнолюдські, єдині для всіх людей і не залежні від мови, за допомогою якої здійснюється процес мислення. “Логічні категорії”..., – зазначає вчений, – народних відмінностей не мають” [7, с. 69].

Справедливість такого розуміння логічних форм мислення підтверджують сучасні лінгвісти і філологи. “Ні істотні типологічні відмінності у мовах, що проявляються в структурі слова і речення, а також характері граматичних категорій, ні відмінності у сфері значень, закріплених за мовними одиницями різних мов, – пише В.З. Панфілов, – не мають такого рішучого впливу на мислення їх носіїв, який би призводив до створення особливих типів мислення, відмінностей у самому їх логічному ладі, в законах їх мислення” [6, с. 32].

Положення про універсальний, загальнолюдський характер логічного ладу мислення підтримує Г.А. Брутян, який у своїй роботі “Нариси з аналізу філософського знання” (1979) говорить: “Не можна пройти мимо думки вчених, що досліджують вищу нервову діяльність людей і стверджують, на основі колосальних експериментальних даних, ідентичність логічного ладу думки всіх людей... Головне, на що хотілося б звернути увагу, – це підкреслення універсального характеру логічного ладу мислення” [1, с. 51].

Отже, безперечним є те, що в мисленні людей існує два типи мисленневих форм – загальнолюдські логічні форми, породжені потребами

процесу пізнання і насамкінець потребами практичної діяльності людей. Їх універсальний характер зумовлюється єдністю людського пізнання і практики. А також національні форми мислення, зумовлені особливостями граматичного ладу мови. Їх ми називаємо семантичними формами мислення. Оскільки логічні форми породжені потребами процесу пізнання, то кожна з них є необхідною для пізнавальної діяльності людей.

Нерозмежування тих і інших форм призводить до серйозних помилок, серед яких можна виокремити такі крайнощі:

1) зведення всіх форм мислення до національних семантичних форм під загальною назвою “логічні форми”; визнання у зв’язку з цим національних відмінностей у логічному ладі мислення людей (це притаманне, наприклад, неогумбольдтіанству);

2) зведення всіх форм мислення до загальнолюдських логічних форм і у зв’язку з цим заперечення можливості будь-яких відмінностей в організації думки у людей, що говорять різними мовами.

Представники логічного напрямку в мовознавстві вбачають лише матеріальні відмінності у формах різних мов. Так, німецький вчений Г. Хольц у своїй книзі “Мова і світ. Філософська проблема мови”, виданій у Франкфурті на Майні у 1953 році, пов’язує особливі логічні форми мислення з ергативною і номінативною структурами речення, а значить із мовами, яким вони притаманні. Г. Хольц вважає, що поняття про суб’єкт дії, виражений не називним, а ергативним відмінком, не може бути центром логічної структури судження, оскільки займає ніби-то периферію. На цій основі робиться висновок про відсутність логічного суб’єкта при ергативному ладі на відміну від номінативного, що складає мовне підґрунтя для логічного суб’єкта [3, с. 37].

Як бачимо, відмінність між цими граматичними структурами, притаманними мовам різних типів, не торкаються логічної структури думки, вираженої в реченні (судженні), і в мовах номінативного ладу, і в мовах ергативного ладу судження містить поняття про предмет думки (суб’єкт) і

поняття про те, що повідомляється про цей предмет (предикат). Відмінність лише в семантичних формах.

У другій половині ХХ ст. розмежування і протиставлення двох різних типів мислення (логічного і мовного) проявляється в концепції двох сфер відображення дійсності у свідомості людини – сфери мислення і сфери мови.

Представники ідеалістичної логіки (XIX – 1 пол. ХХ ст.) тлумачили судження як найменшу одиницю мисленнєвого процесу дуже широко, що перешкоджало їм виявити еквівалентну судженню одиницю в системі мови. Це створювало враження відсутності взаємовідповідності між основними одиницями мови і мислення. У багатьох роботах із логіки судження визначалось як будь-яке сполучення понять або уявлень, а іноді як розщеплення цілісної думки (складного уявлення) на смислові елементи. В обох випадках судження розглядалися як факт чистої свідомості без урахування його відношення до дійсності, що не дозволило виявити його специфіку, продемонструвати його відмінність від складного поняття. Пор.: “Будь-яке судження висловлює відношення між змістом двох уявлень” (Лотц), або: “У судженні... встановлюється зв’язок між двома окремими змістами уявлень” (Віндельбонд) [3, с. 150].

Насправді ж судження являє собою особливу форму відображення дійсності, якісно відмінну від складного поняття, і утворюється в результаті злиття кількох простих понять. У матеріалістичній логіці судження визначається як “форма думки, у якій стверджується або заперечується щось відносно предметів і явищ, їх властивостей, зв’язків і відношень і яка має властивість виражати або істину, або брехню” [3, с. 157].

Судження може здійснювати свою функцію лише завдяки особливій структурі, у якій розрізняються і протиставляються один одному два поняття – поняття про предмет думки, що виділяє його за допомогою раніше відомих ознак (суб’єкт), їх поняття, що містять у собі нове знання про ознаки цього ж предмета, зміст якого стверджується або заперечується відносно предмета думки. Така думка може виражатися лише розповідним реченням. При цьому

вона повинна мати предметність і модальність, оскільки її зміст співвідноситься з певним предметом дійсності і в ній же міститься авторська оцінка цього співвіднесення: новий зміст може стверджуватися або заперечуватися відносно предмета думки з повною впевненістю або лише припущенням (пор.: *Микола студент* і *Микола, імовірно, студент*).

У часи О.О.Потебні не була розроблена логічна теорія питання і спонування, а також учення про загальну форму мислення, що об'єднує в собі судження, питання та спонування і характеризується співвіднесеністю її змісту з предметом дійсності і, відповідно, суб'єктно-предикативною структурою; варіювання характеру цієї співвіднесеності (стверджувально-заперечна, питальна, спонукальна) зумовлює реалізацію вказаної вище загальної логічної форми у вигляді судження, питання або спонування, що виступають як її різновиди. У ряді робіт ця загальна форма одержала назву логема (логічної фрази).

Зв'язок логіки з граматикою виявляється у єдності логічних і семантичних форм мислення, оскільки логічні форми мислення знаходять матеріальну основу в певних граматичних формах (типових одиницях, які мають певну граматичну форму); але, на відміну від семантичних форм, вони втілюються не в специфічних національних формах конкретних мов, а в універсальних граматичних формах (одиницях). Так, судження реалізується в розповідному реченні, думка-запитання – в питальному, думка-спонування – в спонукальному; логема як загальна форма мислення, що об'єднує судження, питання і спонування – в реченні як загальній комунікативній одиниці мови і мовлення. Структурні компоненти логеми, зокрема судження, – логічні суб'єкт і предикат – маніфестуються в компонентах актуального (логіко-граматичного членування – темі та ремі (логіко-граматичному суб'єкті та логіко-граматичному предикаті), поняття – в номінативній одиниці мови, різновидами якої є знаменне слово (*робота, справедливість, навчати*), словосполучення (*молодий учитель, чудова робота, вища справедливість*), а також структура, що поєднує в собі знаменне слово і

залежне від нього підрядне речення (*людина, яка сміється; жінка, яка співає; той, хто йде першим*). У зв'язку з трьома різновидами номінативної одиниці слід говорити про три основні типи номінації – лексичної, синтагматичної і фразової. Номінативні властивості має і речення, але його недоцільно називати номінативною одиницею, тому що на основі номінативності у реченні формуються ознаки предикативності й комунікативності, які є для нього специфічними.

Логічним еквівалентом слова (звичайно, значущого, що не втратило своєї семантики у складні фразеологічного звороту) може бути лиш та одиниця мислення, яка в мисленнєвому процесі виступає як його найменший відрізок (сегмент), оскільки значущі частини слова (морфеми) яких-небудь сегментів думки не виражають, а лише у складі словоформи відповідають певному змісту. Наприклад, морфеми множини в українській мові **-а, -и** надають словоформам *вікна, будинки, сади* здатність відтворювати ідею множини разом із їх лексичними значеннями, але самі по собі цієї ідеї не створюють. Таку одиницю мислення, яка складає найменший сегмент мисленнєвого процесу і відповідає слову, називають концептом. Концепт може бути простим поняттям, якщо він виражається знаменним словом (*місто, досягнення*), або особливою релятивною одиницею, що розкриває лише відношення між поняттями, якщо він відтворюється службовим словом (*із-за, перед, над, після*).

Надфразній єдності у сфері мислення відповідає поєднання логем, пов'язаних між собою за змістом, хоч і не завжди об'єднаних повторюваними логічними суб'єктами або предикатами. При цьому зв'язок може бути і ланцюговим, при якому предикат попередньої логеми стає суб'єктом наступної. Тому одиницею мислення справедливо називають логічним ланцюгом. Особливістю надфразної єдності і логічного ланцюга є двоступінчастість процесу комунікації і процесу мислення. На нижчому ступені виникає стільки комунікативних і мисленнєвих актів, скільки речень і логем у надфразній єдності і логічному ланцюгові.

При цьому кожна логема має свій особливий об'єкт відображення. На вищому ступені всі ці акти зливаються в один комунікативний і мисленнєвий акт з єдиним об'єктом відображення, у якості якого виступає складна ситуація, що об'єднує об'єкти комунікативних і мисленнєвих актів нижчого ступеня, причому центр його складають стосунки між цими об'єктами. Наприклад, у логічному ланцюгу, вираженому надфразною єдністю *Гарні взимку ліси. Гарні взимку луки, поля, ріки* на нижчому ступені є два твердження відносно двох об'єктів – краси лісів і краси луків, полів, рік, а отже, виокремлюємо два мінімальні мисленнєві акти. На нижчому ступені вони зливаються в одне твердження відносно одного об'єкта – єдності, з одного боку, лісів, і з іншого – луків, полів, рік, оскільки вони мають спільну ознаку краси. При цьому зв'язок двох логем підсилюється повторенням одного і того ж логічного предиката.

Як показали подальші дослідження, семантичні форми дуже різноманітні, їх багато, але всі вони мають близько десяти ознак, за якими може бути описана будь-яка семантична форма. Охарактеризуємо деякі з них. Наприклад, ступінь розчленованості відображуваного змісту. Один і той самий об'єктивний зміст завдяки використанню різних граматичних форм може розчленовуватися в думці на більшу або меншу кількість структурних сегментів або взагалі не розчленовуватися. При використанні означено-особових односкладних речень особа і дія мисляться разом, не протиставляючись одне одному, у зв'язку з чим думка виявляється нерозчленованою; при вираженні того самого змісту двоскладним реченням особа і дія усвідомлюються окремо, протиставляючись одна одній, і цілісна думка членується на два окремих, хоч і пов'язаних між собою сегменти.

Другий параметр – ступінь самотійності відображуваного змісту. Відносно першого цей параметр можна назвати зворотнім. Якщо перший параметр характеризує цілісну думку з боку розчленованості або нерозчленованості, то другий характеризує кожну частину змісту цієї думки з боку самотійності або несамотійності її осмислення і у зв'язку з цим її

репрезентованості або нерепрезентованості у вигляді особливого сегмента (концепту). Так, завдяки односкладному реченню, особа мислиться окремо від дії, його ідея формулюється в свідомості як особливий структурний компонент мисленнєвого потоку. В односкладному реченні ідея особи зливається в думці з ідеєю дії, не усвідомлюючись окремо від неї. Зміст, оформлений у вигляді особливого сегмента, в свою чергу може виступати як структурно-несамостійний (виражений за допомогою службових слів), так і структурно самостійний (виражений за допомогою повнозначного слова).

Слід виокремлювати також такий параметр, як порядок слідування компонентів думки. Оскільки виникнення кожного компонента думки стимулюється відповідною матеріальною одиницею мови, то й порядок слів впливає на порядок слідування компонентів думки. Як відомо, мови відрізняються порядком слів у реченні та словосполученні, тому й порядок слідування компонентів думки у різних мовах може бути різним під час мислення різними мовами. Так, у німецькому підрядному реченні присудок ставиться лише наприкінці. Це призводить до того, що предикативна ознака мислиться не лише після її носія (суб'єкта), але й після всіх об'єктів та обставин. У російській, українській мовах присудок підрядного речення найчастіше йде безпосередньо за підметом, що зумовлює усвідомлення предикативної ознаки до обставин і об'єктів [8, с. 275].

Наступний параметр – система відношень між компонентами думки. При відображенні однієї і тієї ж об'єктивної ситуації в одній мові можуть відображатися безпосередні відношення між одними її частинами, а в інших – між іншими. Це зумовлює відмінності у системах відношень між компонентами думки в системі синтаксичних відношень. Так, у санскриті зафіксовано пасивні конструкції – на зразок “*Убитий ногами слонами*”, у яких одночасно розкриваються відношення між дією та суб'єктом дії. В українській мові таким структурам відповідають речення типу “*Убитий ногами слонів*”, у яких відображається те ж саме відношення між дією і

знаряддям (інструментами), але замість безпосереднього відношення дії до суб'єкта реалізується відношення між знаряддям і суб'єктом.

Не наголошуючи окремо на формах мислення, О.О.Потебня фактично порушує проблему розмежування семантичних форм за характером охоплення відображуваного змісту. Далі в його “Записках з російської граматики” читаємо: “...Відносно акту пізнання ім'я належить до дієслова як згадка раніше пізнаного до пізнаваного знову... в імені подається ознака не як створювана предметом (*сонце світить*), а як даність про предмет, що перебуває в ньому (*світить сонце, світ сонця*). Коли говорю “*сонце світить*”, то це (при прозорості етимологічного значення слова “*сонце*”, світле) означає те, що я раніше називав світлим і що під цим ярликом було складено в моїй пам'яті, те, як помічаю, створює тепер світло” [5, с. 111].

Насамкінець слід зазначити, що саме О.Потебня зробив значний внесок у вчення про співвідношення форм мислення і форм мови. Він обґрунтовано виділив серед мисленнєвих форм дві категорії – загальнолюдські логічні форми мислення і національні, зумовлені особливостями граматичного ладу мови, що втілюються у граматичних формах. Крім того, вчений визначив особливості національних форм мислення, обґрунтував їх історичний характер. Стан висвітлюваної проблеми свідчить про те, що його ідеї довели свою життєздатність. Проте проблема зв'язку мови і мислення ще не вичерпна повністю і потребує справді комплексного підходу у вигляді когнітивного аналізу, який би підсумував ці здобутки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бехтерева Н.П., Бундзен П.В., Гоголицын Ю.П. Мозговые коды психической деятельности / Н.П. Бехтерева, П.В. Бундзен, Ю.П. Голицын. – Л.: Наука, 1977. – 253 с.
2. Зеленько А.С. Загальне мовознавство: [навч. посіб.] / А.С. Зеленько. – К.: Знання, 2010. – 380 с.
3. Кондаков Н.И. Логический словарь / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1971. – 753 с.

4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: [підручник] / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 464 с.
5. Мацейків М.А. Питання етнічної психології в науковій спадщині О.О.Потебні / М.А. Мацейків // О.О.Потебня і проблеми сучасної філології. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 111 – 123.
6. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания / В.З. Панфилов. – М.: Наука, 1982. – 253 с.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – М.-Л.: Ин-т языка и мышления АН СССР, 1990. – Т. 4. – 320 с.
8. Семчинський С.В. Загальне мовознавство: [видання друге, перероблене і доповнене] / С.В. Семчинський. – К.: АТ “ОКО”, 1996. – 416 с.
9. Чесноков В.П. А.А. Потебня об общечеловеческих и национальных формах мышления в их отношении к языку / В.П. Чесноков // О.О.Потебня і проблеми сучасної філології. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 5 – 25.